

VUKMAN PÉTER

Az állambiztonság célkeresztjében

Vajdasági származású magyarok a bajai háromszögben (1948–1956)

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945 és 1956 közti történetét meglehetősen hullámzás jellemezte. Mint ismeretes, a kétoldalú párt- és államközi kapcsolatok a második világháborút követően korántsem két egyenrangú fél között indultak újra. Miközben Jugoszlávia a világháborúból a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve került ki, addig Magyarország háborús vesztesként fejezte be a harcokat, szuverenitását pedig csak az 1947 februárjában aláírt békeszerződés parlamenti ratifikálását követően nyerte vissza (Magyarország korabeli nemzetközi helyzetéről lásd: VIDA 2002, a békeszerződésre: ROMSICS 2006, FÜLÖP 2018, a békeszerződés jugoszláv vonatkozásaira: VUKMAN 2018). A kétoldalú kapcsolatokat a közelmúlt eseményei komolyan megterhelték; Jugoszlávia pedig érvényesítette győztes pozíciójából származó erőfölényét (a magyar–jugoszláv kapcsolatok korabeli alakulásáról lásd: A. SAJTI 2008, A. SAJTI 2015). Az új magyar demokratikus vezetés ugyanakkor őszintén kereste a közeledés lehetőségeit és törekedett a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálására, hiszen a szomszédai közül Jugoszláviában vélte felismerni azt az országot, amely leginkább segíthette Magyarország nemzetközi elszigeteltségének enyhítését. A Balkán-félszigeten regionális hatalmi ambíciókat dédelgető jugoszláv vezetés céljai eléréséhez biztonságban kívánta tudni Jugoszlávia északi határát, Magyarországon így egy vele szövetséges, szorosan együttműködő, kommunista vezetésű országot kívánt látni. A felfelé ívelő kétoldalú kapcsolatok 1947 decemberében, Josip Broz Tito kultikus elemeket sem nélkülöző budapesti látogatásával és a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírásával értek zenitjükre (a látogatás előzményeiről lásd: A. SAJTI 2012).

Az 1948 tavaszától éleződő szovjet–jugoszláv konfliktus azonban a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban is ellentétes előjelű fordulatot eredményezett. A szovjet táboron belüli „mini” hidegháborús konfliktus során szinte lenulláztak a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok. A magyar vezetés sorra mondta fel a Jugoszláviával kötött különböző gazdasági és politikai szerződéseket, heves propagandahadjáratot indított Tito, az „imperializmus láncos kuttyája ellen”, mindennaposá váltak a nem ritkán emberélelet is követelő határincidensek, Rajk László perbe fogásával pedig magát Titót is – távollétében – a vádlottak padjára kívánták ültetni. Habár Sztálin nem járt sikerrel Jugoszláviával szemben, Tito és a jugoszláv vezetés személyében hasznos ellenségképet teremtett ahhoz, hogy az amúgy is egyre feszültebbé váló hidegháborús légkörben megszilárdítsa befolyását kelet-európai érdekszférája felett. Ezáltal a konfliktus Rákosi rendszerének megszilárdulásához is hozzájárult (a konfliktus magyar–jugoszláv vetületéről lásd: VUKMAN 2016, 2017).

A kétoldalú kapcsolatokban Sztálin 1953. márciusi halála hozott újabb fordulatot. A szovjet–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatokat követve magyar–jugoszláv viszonylatban is egy lassú, elhúzódó normalizálódási folyamat vette kezdetét. A kapcsolatok rendezését Rákosi Mátyás személye komolyan megterhelte, így a pártkapcsolatok újbóli felvételére csak Gerő Ernő 1956. októberi, a budapesti forradalmat közvetlenül megelőző belgrádi látogatásakor került sor. A jugoszláv vezetés ugyanakkor őszintén szimpatizált Nagy Imre és a reformkommunisták elképzeléseivel, az 1956-os forradalom leverését követően azonban (ha nem is az 1948-hoz fogható mértékben) újfent megromlottak az állam- és pártközi kapcsolatok (MARELYN KISS–RIPP–VIDA 2001, RIPP 1994, RIPP 2011, a korabeli jugoszláv külpolitikáról lásd: CVETKOVIĆ 2013).

E hullámszó kapcsolat a határ két oldalán élők életére is alapvető hatást gyakorolt, legyen szó magyarországi magyarról, jugoszláviai délszlávról, vagy a jugoszláviai magyar és a magyarországi délszláv kisebbséghez tartozóról. Mindez a bajai háromszögben élőkre is igaz. A más néven Észak-Bácskának is nevezett térség nagyjából a Baja–Szabadka–Zombor közti háromszöget foglalja magába. A térséget évszázadok óta vegye-

sen lakták magyarok, délszlávok (szerbek, horvátok, sokácok és bunyevácok) és németek; a régió földrajzi, vízrajzi, gazdasági, közlekedési és történeti egységét a trianoni békeszerződés bontotta meg. A rendezés következményei még évtizedekkel később, 1945 után is éreztették hatásvukat. A 20. század határváltozásai, a második világháborút követő népességmozgások azonban sok szempontból új helyzetet teremtettek. Az elmenekült vagy a kollektív bűnösség vádjával kitelepített németek távozásával a korábbi etnikai viszonyok megbomlottak, helyükre sok esetben a Jugoszláviából elmenekült vagy onnan hivatalosan előzőtt magyarok kerültek (a térségben bekövetkezett etnikai változásokra és a magyarországi délszlávok helyzetére: TÓTH 2016). A magyar–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedésén túlmenően a bajai háromszögben élők mindennapjaira, a hatalommal való kapcsolatukra a második világháborút követő gazdasági-társadalmi átalakulás és a rákosista diktatúra kiépülése (a szövetkezetesítés első fázisa, az egyházi iskolák államosítása, az egyházellenes fellépések) alapvető hatást gyakorolt (a Rákosi-korszakra: GYARMATI 2011). A határ közelsége miatt 1948 után a régió fontossága állambiztonsági szempontból, az elhidegülő magyar–jugoszláv kapcsolatok okán felértékelődött. Az állambiztonsági szervek részéről felerősödő megfigyelés, a határövezetből történő kitelepítések (ORGOVÁNYI 2001) a gazdasági-társadalmi átalakulással együtt egzisztenciálisan is érintette az itt élőket és alapjaiban hatott ki mindennapjaikra.

Tanulmányomban már csak a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatok arra, hogy a bajai háromszögben élők 1945 és 1956 közti történetét minden részletére kiterjedően, árnyaltan bemutassam. Mindössze arra teszek kísérletet, hogy a második világháborút követő népmozgások során Délvidékről a bajai háromszög területére menekültek és kiutasítottak történetének egyes aspektusait megvizsgáljam az állambiztonsági hatóságok szemüvegén keresztül, különösen az 1950-es évek közepére vonatkozóan. Kiindulópontként a *Jugoszláv kapcsolatok* címmel 1951 novemberében nyitott objektumdosszié szolgál, amelyet az Államvédelmi Hatóság a Bácsalmási járás területén élő „jugoszláv kolónia tagok” (értsd: délvidéki származású, zömmel magyar nemzetiségű személyek) felderítésére nyitott. Ezt a bajai háromszög településein megnyitott

további, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött objektumdossziékkal egészítettem ki. Tanulmányom első részében röviden arra keresem a választ, hogy megtudhatunk-e valamit az objektumdossziékból a jugoszláviai származású magyarok számáról és az új egzisztenciájuk megteremtéséről. Ezt követően három tevékenységi kört (csempészés, kémtevékenység, információszolgáltatás) tárgyalok részletesebben, majd írásom zárásaként arra keresem a választ, milyen volt a titói Jugoszláviáról alkotott kép. Itt jegyzem meg, hogy a régió korabeli történetével kapcsolatos levéltári kutatásaim folyamatban vannak, a további kutatások tehát árnyalhatják és bővíthetik a most megrajzolt (vázlatos) képet. Tanulmányomban több helyütt a forrásokkal kapcsolatos kutatói dilemmáimra és a módszertani problémákra is rövid utalást teszek.

Délvidékiek a bajai háromszögben

Mint ismeretes, egy 1946 végén készült statisztikai felmérés szerint a szomszédos országokból Magyarországra menekültek és kiutasítottak (összesen 267 340 fő) közül 84 800-an Jugoszláviából érkeztek, számuk tehát majdnem kétszerese volt az 1918 után Magyarországra áttett és elmenekült magyaroknak (44 903 fő). Az 1949. évi népszámlálás adatai szerint 65 877 személy vallotta magát jugoszláviai illetőségűnek (A. SAJ-TI 2004: 347–348). Arra a kérdésre, hogy közülük hányan telepedtek le tartósan a bajai háromszög falvaiban, kutatásom jelen állása szerint még csak megközelítő választ sem adhatok. Annyi bizonyos, hogy a bácsalmási járás nyolc településére vonatkoztatva a fentebb jelzett dossziében az Államvédelmi Hatóság emberei 478 fő „jugoszláv kolónia tagot” írtak össze. Túlnyomó többségük a második világháborút követően érkezett, és mivel korábban nagy számban egyszerűen magyar állampolgárnak vallották magukat, a hatóságok számára nem is tűnt fel (vagy legalábbis nem volt fontos) a jugoszláviai származásuk (ÁBTL 1: 59–60.). Létszámuk a járás összlakosságához viszonyítva elenyésző volt (az 1949-es népszámlálás adatai szerint 41 744 fő lakott a járás területén; 1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS: 87), többségük a két legnagyobb településen, Bácsal-

máson (227 személy) és Mélykúton (111 személy) élt, a többi községben létszámuk tízes nagyságrendben mozgott, és zömük 1945 és 1948 júniusa között érkezett (324 fő, 84 százalék; a listák összesen 478 helyett csak 348 nevet tartalmaznak). Többségük még 1952 novemberében sem rendelkezett magyar állampolgársággal.

Habár az Államvédelmi Hatóság a bajai háromszög több más településének (Bácsborsód, Bácsszentgyörgy, Csátalja, Dávod, Vaskút) vonatkozásában is többször készített név szerinti feljegyzéseket a délvidéki illetőségű lakosokról, pontosabb képet ezekből a kimutatásokból sem alkothatunk. A listák ugyanis az esetek többségében részlegesnek tűnnek, gyakran a helyi informátorok információira és gyűjtéseire támaszkodtak. A kimutatások, feljegyzések településenként eltérő időpontokban készültek, és bár valamennyi említett településen az 1950-es évek elején többször is megpróbálták összeírni a délvidéki származásúak számát, az adatok nagy eltérést mutatnak: Dávod esetében 12 és 25 között, Csátalja vonatkozásában 10 és 34 között, Bácsborsód kapcsán 24 és 38 között mozgott a számuk, és azok jellemzően 1952-ben, a határincidensek csúcsra járatásának idején voltak a legmagasabbak (ÁBTL 2: 30., 41/1., 392., 405.; ÁBTL 3: 13., 25/2–3., 25/7–8.; ÁBTL 4: 56–70.; ÁBTL 5: 30–34., 40/1–2., 40/7–10.; ÁBTL 6: 23/12., 23/155., 241.). A forrásokból ugyanakkor nem derül ki, hogy a növekedést a szovjet–jugoszláv konfliktus idején érkezettek okozták, a korábbi összeírás nem volt-e kellően precíz, vagy a hidegháborús pszichózissal függött-e össze.

Az egyes életrajzokat olvasva bizonyosnak tűnik ugyanakkor, hogy a délvidéki származásúak többsége a határ közeléből (Órszállás, Szenttamás, Kúla, Regőce, Bajmok) érkezett, többségük rokoni kapcsolattal is rendelkezett a bajai háromszög falvaiban élőkkel. Előfordult, hogy a szülők a határ egyik, a gyerekek a határ másik oldalán éltek, vagy éppen 1941 után költöztek át a visszacsatolt Délvidékre, majd a titói partizánok elől menekülve vagy 1944/1945-öt követően Jugoszláviából kiutasítva, vagy éppen a zöldhatáron átszökve tértek vissza Magyarországra. A barátok és a rokonok köré szőtt kapcsolati hálók a beilleszkedésüket és az új egzisztenciájuk megteremtését is megkönnyíthette, míg mások számára az újrakezdés a korábbi jólét feladásával járt együtt. G. Ferenc újvidéki ügyvéd például 1944-ben

a titói partizáncsapatok elől feleségével előbb Baranya megyébe, majd a szovjet csapatok közeledtével Ausztriába menekült. Innen 1945 májusában került Dávodra. Pechjére a helyi vasútállomáson a jugoszláv partizánok azonnal elfogták és Szabadkára szállították, majd a zombori lágerba került. Dávodra két évvel később, 1947 májusában tért vissza. Először napszámosként kényszerült dolgozni, majd a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) helyi titkárának javaslatára újságkihordással bízták meg. 1950-ben még mindig újságbizományosként dolgozott (ÁBTL 5: 152–153.). A minden valószínűség szerint német származású H. Péterné két évvel később, 1947 júniusában egy internálótáborból szökött át Magyarországra, és került szintén Dávodra. Családja eredetileg több száz hold földön gazdálkodott, apjának kendergyára is volt. Férje német katonaként a Dél-Bácskában szovjet hadifogságban halt meg, rokonait a világháború után nagyrészt Németországba telepítették ki, őt két gyermekével együtt internálták. Dávodon még 1950-ben is különféle alkalmi munkákból élt (ÁBTL 5: 96–97.). Ellenpéldaként a szegény paraszti családból származó, 30 év körüli, alkalmi mezőgazdasági munkából élő B. Illést említem (szülei Regőcén voltak napszámosok), aki 1945 májusában Bácsborsódon élő rokona bátorítására feleségével együtt szökött Magyarországra. A fiatalember a földosztás során hat kh. földet kapott és bérleményként további kilenc kh. földet művelt. Érthető módon szimpatizált az új, „demokratikus államrenddel”, és a községi tanács tagjává is megválasztották (ÁBTL 6: 224.).

Az Államvédelmi Hatóság azonban inkább aggodalommal tekintett a délvidéki származásúakra és a délvidéki kapcsolatokkal rendelkezőkre. A szovjet–jugoszláv konfliktus nyomására elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok hiszterizált légkörében már-már Jugoszlávia „ötödik hadoszlopává” váltak, közöttük titóista ügynököket sejtettek. Negatív színben tűntek fel amiatt is, mert az azonos községből származók (érthetően) keresték egymás társaságát, ritkábban-gyakrabban egy-egy lakáson jöttek össze (nem egy esetben azért, hogy az „imperialista rádió” adását hallgassák, szóltak a vádak) (ÁBTL 1: 59. és 60.). A Bácsalmás vonatkozásában fennmaradt, 1952 és 1954 között szórványosan keletkezett, összefoglaló jellegű feljegyzések a délvidéki származásúakról olyan képet festenek, mint akik igyekeztek a befolyásuk alá vonni az irá-

nyítást a helyi állami gazdaságban és a járás termelősövetkezeteiben. A téeszekben rossz hangulatot keltettek, negatív színben tüntették fel a kolhozosítást, megélhetési nehézségek hangoztatásával rontották a közhangulatot és a munkamorált, valamint az 1953. évi aratás kezdetekor rémhíreket terjesztettek az újabb beszolgáltatási kötelezettségekről (úgy vélem, ez utóbbi esetben inkább növekvő aggodalmuknak adhattak hangot). Természetesen a hozzá nem értésből, a megfeszített tempó vagy éppen a rossz időjárás következtében a termelősövetkezetekben és állami gazdaságokban jelentkező károkért – a korszakban korántsem egyedi módon – emberi felelősöket kerestek, és azokat legalább részben a délvidéki származásúak körében vélték megtalálni. Az Államvédelmi Hatóság jelentéstevője számára nyilvánvalónak tűnt például, hogy a bácsalmási állami gazdaságban az aratás és a cséplés során bekövetkezett géptörésekért a felelősöket a gazdaságban dolgozó nagyszámú délvidéki származású között kell keresni. A mátételkei Törekvés termelősövetkezetben 1953–1954 telén tapasztalható sertéshullást pedig nem a rossz idő, hanem a délvidékiek részéről megmutatkozó, a „szocialista szektorok” ellen irányuló tevékenység okozta. A kunbajai szőlőgazdaság vezetését a vádak szerint M. Jakab egykori délvidéki „kulák” úgy kaparintotta meg, hogy lánya szexuális kapcsolatot létesített a gazdaság vezetőjével, akit így apja teljesen a befolyása alatt tarthatott (ÁBTL 1: 136. és 153.; ÁBTL 7: 141.). Fontosnak tartom azonban már itt hangsúlyozni, hogy a dossziékat olvasva kirajzolódó kép könnyen torzíthat, hiszen az állambiztonság figyelme nem a rendszerrel szimpatizáló vagy apolitikus egyénekre, hanem a rendszerellenes nézeteket megfogalmazókra irányult (miközben feletteseik utasításainak és elvárásainak is meg kellett felelniük), így tevékenységük felülreprezentált az iratokban. Működött a bűnbakképzés mechanizmusa is, a korszak paranoid, hiszterizált légkörében pedig a rendszer okozta hibákért is egyéni felelősöket kerestek.

Az ÁVH célkeresztjében: csempészás, kémkedés, információforrás

Az egyes dossziékat olvasva olybá tűnik, három, egymással összefüggő tevékenységi kör, a határokon átívelő csempészás, a kémtevékenység

folytatásának akár csak elvi lehetősége és az információszerzés különösen foglalkoztatta az állambiztonsági szerveket. Természetesen korántsem csak a Délvidékről 1945 után érkezettek vettek részt a csempészség jövedelmező, ám bár nem veszélytelen munkájában, ahogyan az sem igaz, hogy az államvédelem illetékesei kizárólag bennük látták volna a potenciális jugoszláv kémeket, hírszerzőket és ügynököket. A szovjet–jugoszláv konfliktus és az elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok keltette paranoid légkörben azonban származásuk, Jugoszláviában maradt rokonaik, ismerőseik miatt – magyar nemzetiségüktől függetlenül – a hatóságok gyanakodva tekintettek a délvidéki származásúakra.

A két ország közti csempészség kérdéskörét alaposabban megvizsgálva olybá tűnik, hogy a magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlása és a határon való átkelés fizikai megnehezülése nem nullázta le a tiltott tevékenység űzését, sőt, a Duna folyóként akár még elő is segíthette. A határmenti falvak kettős birtokosai és délvidéki származású lakosai számára helyismeretük, rokon kapcsolataik, a határ túlsó oldalán élő ismerőseik meg is könnyítették a csempészséget, és további könnyítést jelentett, ha valaki a határ közelében, attól pár száz méterrel tanyával vagy birtokkal rendelkezett. A bácsalmási járás vonatkozásában 1951 áprilisában tizenhét olyan csempészt írtak össze, aki a Délvidékről 1945 után került Magyarországra, és további kilenc esetben feltételezték, hogy az illető az UDB beszerzett ügynöke volt (ÁBTL 7: 102–107.).

A csempészség azonban korántsem volt veszélytelen foglalkozás. Az elfogott csempészekre a jugoszláv hatóságok tiltott határátlépés és csempészség vádjával különböző mértékű büntetéseket róttak ki, ezek időtartama a húsz hónapos börtönbüntetésről akár négy évig terjedő kényszermunkáig is terjedhetett (ÁBTL 7: 95–96.); a visszatérő, és a határon elfogott csempészekre pedig az ÁVH mint az UDB potenciális kémjeire tekintett. Minden bizonnyal nem is teljesen alap nélkül. Habár a kérdés további kutatásokat igényelne, azt a magyar levéltári források alapján is kijelenthetjük, hogy a csempészek között volt, aki propagandaanyagot is terjesztett. A magyar–jugoszláv határt 1950. december 16-án illegálisan átlépő T. Györgynél például a tettenérésnél a jugoszláv propagandaanyagok mellett 600 darab cigarettát találtak (ÁBTL 6: 148.).

Előfordult, hogy a csempészes egyfajta családi vállalkozásként működött, mint S. Józsefné regőcei születésű, csátaljai lakos esetében. Ő férjével 1945-től kezdve foglalkozott csempészéssel, abból a fiuk is kivette a részét. Őt azonban a jugoszláv hatóságok elfogták, két év börtönbüntetésre ítélték, majd 1949 decemberében a zöldhatáron át dobták Magyarországra. A fiúnak ekkor sem volt szerencséje, a magyar határőrök is elfogták, és tiltott határátlépésért nyolc hónap fogházbüntetésre ítélték. A vonatkozó levéltári források arról azonban nem tesznek említést, hogy S.-né fiát a jugoszlávok kémkedéssel vagy propagandaanyag terjesztésével is megbízták volna, ahogyan arról sem, hogy elfogása után a magyar hatóságok mire vonatkozóan hallgatták ki. Gyaníthatjuk azonban, hogy a jugoszláv részről történt esetleges beszerzés lehetősége felmerült a kihallgatás során. A viszonylag enyhe fogházbüntetés viszont inkább arra látszik utalni, hogy a fiatalembert végül nem tekintették potenciális jugoszláv kémnek (ÁBTL 4: 82., ÁBTL 8: 65.).

A csempészzel összefüggésben említem meg, hogy az Államvédelmi Hatóság 1952 júliusában hálózati jelentés alapján megkezdte egy Bácsalmáson működő „embercsempész társaság” ügyének felgöngyölítését. Vezetője egy Horgoson született, húszas éveinek közepén járó fiatalember volt, aki 200 forintért bárkit késznek mutatkozott át csempészni a határon. A fiatalember általában kéthetente járt át Jugoszláviába, amit a vonatkozó feljegyzés szerint megkönnyített, hogy kettősügynökként Magyarország és Jugoszlávia részére is kémkedett. Az állítás első fele minden bizonnyal helytálló, a fiatalember ugyanis az ÁVH Határőrség kiskunhalasi felderítő osztályának beszervezett ügynöke volt. További két bandatagot is név szerint ismerünk, mindketten nők voltak, és 1945-öt követően Szabadkáról, illetve Szenttamásról érkeztek Bácsalmásra. Ha hihetünk a forrásoknak, esetükben már jóval drágább volt a tarifa, hiszen egy-egy levél át csempészéséért akár 600–800 forintot is elkértek. Az egyéni haszonszerzésen túl a drágulásba belejátszhatott, hogy a határzár kiépülése és a határövezet létrehozása után sokkal körülményesebb és veszélyesebb lett az átjárás a zöldhatáron, miközben az igény is növekedhetett, hiszen a határzár kiépülésével összefüggésben megnehezült – bár teljesen el nem lehetetlenült – a kapcsolattartás a

Jugoszláviában élő rokonokkal. Mindez akár árfelhajtó tényezőként is szolgálhatott. A pénz előteremtése korántsem lehetett egyszerű feladat, amikor egy munkás átlagban havi bruttó 606 forintot keresett 1949-ben és 893 forintot 1952-ben (ÁBTL 7: 128–132., a korabeli átlagbérekre: VALUCH 2013: 38).

A csempészésen túlmenően, részben vele összefüggésben a Délvidékről származók információforrásként és vélt vagy valós kémtevékenységük révén is az államvédelmi szervek radarjára kerülhettek. Ne feledjük, a konfliktus éveiben szabályos kémháború bontakozott ki a két ország között. Kutatómunkám jelen szakaszában az egyéni életutak összegyűjtésénél járok, ebből idézek kivonatossan két részletet.

A Szabadkán 1922-ben horvát nemzetiségű parasztcsaládban született K. Miklós 1936 és 1939 között szabótanonc volt. 1940 nyaráig Belgrádban dolgozott szabósegédként, majd visszatért Szabadkára és villamoskalkulánsként helyezkedett el. 1942-ben munkaszolgálatos, 1945 áprilisában Németországban került brit hadifogságba. A hadifogságból 1947 májusában érkezett Magyarországra, innen Szabadkán élő szüleihez kívánt visszamenni (a délvidéki hadifoglyok visszatéréséről lásd: A. SAJTI 2006). Mivel a jugoszláv hatóságok az ő esetében sem engedélyezték a beutazást, előbb kelebiai rokonaihoz ment, majd röviddel később Csikériára költözött, és önálló szabómesterként dolgozott. Szüleivel a kapcsolattartást megkönnyítette, hogy a család Kelebián 700 négyszögöl szőlővel rendelkezett, és kettősbirtokosként az édesapa havonta két-három alkalommal átjárt Magyarországra. A két ország között 1948 nyaratól egyre inkább elmérgesedő viszony a kapcsolattartást is megnehezítette, különösen, hogy 1948 őszén a határátlépés feltételeként az UDB feladattal bízta meg K. Miklós édesapját. Ebben a helyzetben inkább a fia vállalta, hogy visszaszökik Jugoszláviába. Átszökési kísérlete (1948 decemberében) azonban kudarcba fulladt. A jugoszlávok már másnap elfogták és azonnal kihallgatták az UDB szabadkai kirendeltségén, majd pressziós alapon (szüleivel való kapcsolattartás) beszerverték. Konkrét feladatként 1949 májusában a csikériai választásokról kellett információt gyűjtenie, július elején a csikériai határőrsről, a közelben állomásozó katonák létszámáról és a helyi szövetkezetesítésről kellett adatokat szereznie. A vá-

duk szerint mindeközben édesapját is beszervezték a jugoszlávok, sőt egyenesen őt jelölték ki fia kapcsolattartójaként (ÁBTL 1: 585/2–585/8.). K. Miklós 1949 őszén („Rajk és bandája lebukása után”) eltűnt, de rövid időn belül a rendőrség magyar területen elfogta. 1951 januárjában még mindig letartóztatásban volt (ÁBTL 1: 585/1.). További sorsáról az általam eddig átnézett levéltári források nem szolgáltatnak újabb információval. Így nem tudjuk meg, megalapozottnak bizonyultak-e az ellene a jugoszláv kémtevékenységgel kapcsolatos állítások, elítélték-e, és ha igen, mekkora büntetést róttak ki a harmincas évei elején járó fiatalemberre. Szintén 1949-be visz minket a Bezdánban 1907-ben született Gy. Sándor állítólagos kémtevékenysége is. A család paprikamalmát a második világháború után államosították, az ekkor, feltehetően a hatóság emberével történt, tettelegességgig fajuló szóváltás miatt elsőfokon hat hónapra, a fellebbezés után nyolc hónapi szabadságvesztésre ítélték. 1947 elején családját hátrahagyva Magyarországra szökött, és Csátalján telepedett le. A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásakor személye felkeltette a magyar állambiztonsági szervek érdeklődését, amibe belejátszhatott az is, hogy lánya ekkoriban a belgrádi iparügyi minisztériumban dolgozott. Gy. korábban egy-két alkalommal megfordult illegálisan Jugoszláviában, 1949 februárjában pedig már feladattal kelt át a zöldhatáron. Magyarországra azonban csak június végén tért vissza; állítása szerint a megerősített határon nem mert átkelni, június 4-ei kísérlete során pedig a jugoszláv határőrök elfogták (a határon történt elfogásakor a határőrök a *Magyar Szó* 72 lapszámát és Tito beszédeit tartalmazó 75 brosúrát találtak nála, amit Garán, Vaskúton, Csátalján, Dávodon, Hercegszántón és Nagybaracsán kellett volna szétszórnia). A törvényszéki fogházban több, Magyarországról átszökött és Nyugat-Európába tartó személlyel is találkozott, erről és a határ jugoszláv oldalról történő megerősítéséről (huszonkét vagon fényszóró és ágyú Zomborba érkezéséről tudott) információval szolgált a magyar hatóságoknak. Történetét az államvédelmiség ugyan hitetlenkedve fogadták, felmerült ugyanakkor, hogy letartóztatás helyett kettősügynökként foglalkoztassák (ÁBTL 3: 174., 176., 317., 320–324.). Erre vonatkozó bővebb információval azonban esetemben sem rendelkezem; a személyéről 1951 májusában készült környe-

zettanulmány sem elítéléséről, sem további foglalkoztatásáról nem tesz említést (ÁBTL 3: 141–142.).

Függetlenül attól, hogy sor került-e konkrét beszerzésükre, a délvidéki magyarok információforrásként is szolgálhattak a magyar államvédelem és a helyi lakosság számára. P. Imre 47 éves regőcei lakos például kettősirtokosként 1948 második felében többször megfordult Magyarországon (elsősorban Garán és Bácsszentgyörgyön). Az államvédelmis informátornak 1948 júniusában többek között a jugoszlávai gazdasági nehézségekről („pénzért semmit sem lehet venni”) és a magyarellenes fellépésekről számolt be (a szerbek és a betelepített dobrovoljácok állandóan robotoltatják a magyar kisebbség tagjait) (ÁBTL 9: 315.). Fél évvel később újabb, magyarok elleni retorziókról tett említést: a regőceiekkel 30 kilométerrel távolabb takaríttatják be a burgonyát, a magyarországi kettősirtokosoknak pedig a partizán parancsnokságokon kell jelentkezniük. A regőceiek között arról is hírek terjedtek, hogy a gazdasági munkák befejezése után a jugoszlávok még 1948 decemberében elfogják rendelni a határzárát (ÁBTL 9: 320.).

A szovjet–jugoszláv konfliktus és a nyomában fagyossá váló magyar–jugoszláv kapcsolatok a vajdasági magyarság helyzetére kedvezőtlenül hatottak. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy azzal, hogy a két ország ismét ellenséggé vált, Magyarország amúgy is csekély kisebbségtámogató lehetőségei teljesen annulálódtak (A. SAJTI 2010: 131). A magyar kisebbség sorsa teljes egészében a jugoszláv vezetés pillanatnyi hatalmi és politikai érdekeitől függött; a jugoszláviai magyarok – hasonlóan a magyarországi délszlávokhoz – ismét kényszerhelyzetbe kerültek. Habár a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökségén 1948. október 10-én készült jelentésben még arról olvashatunk, hogy a politikailag semleges magyarokkal szemben – a jelentés számukat a jugoszláviai magyarok 80–90 százalékára becsülte – semmiféle retorziót nem alkalmaznak (MNL OL 1), pár nappal később (október 14-én) bizalmas forrásból az MDP Titkárságán arról értesülhettek, hogy a magyar–jugoszláv határtól 6–8 kilométernyire lakókat, nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül, 8 napos határidővel kiköltöztetik a határsávból (MNL OL 2). *A jugoszláv helyzetkép* címmel október 22-én készült jelentésben pedig

már arról is olvashattak, hogy a magyar kisebbséget Magyarország elleni állásfoglalásra kényszerítik és a kor propagandisztikus nyelvezete szerint „terrorintézkedésekkel” sanyargatják. A magyarokból toborzott munkásbrigádokat Belgrád utcáin vonultatják fel, Magyarország elleni feliratokkal. A Népfront több helyen magyarelles tüntetéseket szervezett, köztük olyan, szinte teljesen magyarul telepedéseken is, mint Bácsstopolya. A horvátországi Eszéken a Népfront helyi titkára egy alkalommal a széles nyilvánosság előtt fenyegette meg a magukat magyar nemzetiségűnek vallókat, hogy „nem fognak sokáig dicsekedni magyar valójukkal”. A hírsztelések szerint a titeli és szabályai járásokban megkezdődött a magyarok kilakoltatása és Ószerbiába költöztetése, Nemesmilitics községben pedig a magyarok ingó és ingatlan vagyonát leltározták (MNL OL 3: 11–12.).

A Jugoszláviáról alkotott kép

Mindezek kapcsán joggal merül fel a kérdés, miként vélekedtek a délvidéki származású magyarok Jugoszláviáról, Titórol és az ottani életkörülményekről. Az Államvédelmi Hatóság iratai szerint olybá tűnik, élt egyfajta pozitív kép körükben. Az őrszállási születésű, Bácsborsódra 1946-ban érkező, földjét kishaszonbérletben művelő N. József 1950 tavaszán egyenesen így fogalmazott: „itt nem tud az ember Magyarországon rendesen megélni” (ÁBTL 6: 23/10.). A Bácsszentivánon született, Csátalján élő H. Péterné sem volt megelégedve életkörülményeivel: saját és a helyi gépállomáson dolgozó férje fizetését Rákosi Mátyás jövedelmével állította szembe. Miután helyi ismerőse megjegyezte, hogy az ország vezetőjeként Rákosi megérdemli a magasabb fizetést, H.-né rákontrázott: „megérdemli még a kötelet is a nyakára”, majd kijelentette, hogy a „szerbek jó emberek, és sokkal jobb volna, ha Titóék itt volnának” (ÁBTL 3: 49.). Nehezményezte a magyarországi életkörülményeket a csúrogi születésű, 1944-ben Dunántúlra menekülő, végül Csátalján leteleplülő U. Ferenc is, aki 1953 őszén kifejtette, hogy Jugoszláviában jobb a helyzet, hiszen ott „nincs beszolgáltatás, ez a sok adó és szabad a nép” (ÁBTL 3: 243.). Hasonló véleményen volt 1954 elején a Bezdánról feleségével 1945-ben

illegálisan Csátaljára érkező B. Sándor is. Az élet szerinte Jugoszláviában sokkal jobb volt, miközben „Magyarországon nem érdemes dolgozni, itt mindenkit kirabolnak” (ÁBTL 3: 256.). Sőt, előfordult, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának délvidéki származású tagja is azonos véleményen volt: „Jugoszláviában sokkal jobb dolga volt, mint itt, mert ott volt 6 kh. saját földje és valamennyi szőleje, és az mellett lókereskedéssel is foglalkozott, majd kijelentette, hogy bármikor visszamenne, ha nem volna ilyen erős a határ” (ÁBTL 6: 346.).

Miközben a magas adók, a beszolgáltatások és a kollektivizálás miatt magyarországi életkörülményeiket – hasonlóan a „törzsgyökeres” magyarokhoz – egyre negatívabb színben látták, egyfajta ellenpólusként az 1950-es évek elejétől egyre pozitívabban tekintettek a titói Jugoszláviára. Ebbe egy falusi, paraszti társadalom esetén nagyban belejátszhatott, hogy a (részben a) szovjet–jugoszláv konfliktus keltette súlyos gazdasági helyzetre adott válaszként, az önigazgató szocializmus hivatalos ideológiává emelésének részeként Jugoszláviában lehetővé vált a kilépés a termelőszövetkezetekből. A földhöz ezer szállal kötődő paraszti népeség számára ez egyértelműen kedvező változást jelentett. A titói Jugoszláviáról alkotott kedvező képet tovább erősíthette, hogy a kétoldalú állam- és pártközi kapcsolatok fagyossá válását végül nem követte az 1944-es „még hidegebb napokhoz” hasonló magyarelles retorzió, már csak azért sem, mert a belpolitikai stabilitás biztosítása is a jugoszláviai kisebbségek felé tett gesztuslépésekre kényszerítette Titóékat. A jugoszláviai fejleményekről a bajai háromszögben élők is naprakész információkkal rendelkeztek, hiszen a határt soha nem sikerült teljesen hermetikusan lezárni, a rokonokkal folytatott levelezés 1953 után pedig érezhetően könnyebbé vált. Mindezt alátámasztja a csátaljai K. Dániel, aki a továbbra is Nemesmiliticsen élő szüleivel folytatott levelezéséből már 1951-ben javuló jugoszláviai közállapotokról értesült. Szülei arról számoltak be, hogy a boltokban egyre több közszükségleti cikk válik elérhetővé, sokan már földjeiket is visszakapták (ÁBTL 4: 79.). Szintén Csátalja vonatkozásában maradt fenn 1954-ből az az ügynöki jelentés, amelyben egy negyvenes éve elején járó, Délvidékről 1941 után átköltöző férfi a magyarországi nehézségekkel összevetve azon véleményé-

nek adott hangot, hogy „most jobb volna Jugóban, ott már nincs ilyen kötelezettség, és nem is kell úgy félni a népnek, mint itt az ávosoktól”. Egyre könnyebbé vált a kapcsolattartás is, hiszen sógorától két-három hetente kapott levelet: „Mindég azt írják [...], hogy jól vannak, de én nem tudok ilyent írni, mert mindig rosszul vagyunk. Lassan a demokrácia úgy kifoszt bennünket, hogy még nadrágunk sem lesz” (ÁBTL 4: 96.). Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mennyire volt általános ez a vélekedés. Az államvédelmi szervek a fentiekkel ellentétes nézetekről is tudomással bírtak. Az Ószivácon született, német nemzetiségű R. Ádám kovácmester – a német kisebbség második világháborút követő kollektív megbélyegzése okán tíz testvérét Németországba telepítették ki – egyáltalán nem vágyott vissza Jugoszláviába: „itten nincsen az meg mint Jugoszláviában, hogyha valaki sváb, akkor munkatáborba viszik, hanem lehet neki szabadon élni. [...] inkább lőjék itt agyon, minthogy ő még egyszer a szerbekhez menjen” (ÁBTL 6: 348–349.). Hasonlóan vélekedett a tanulmányomban korábban már említett, a helyi földosztás során több hold földbirtokkal részesülő B. Illés bácsborsódi lakos is, aki 1951-ben kijelentette: „hogy Jugoszláviában nyomorgassák a népet, és nem a nép érdekében, hanem az ellen cselekednek, Jugoszláviában tartózkodó testvérei annyi papírhoz sem tudnak jutni, hogy neki levelet írjanak.” Majd hozzátette, hogy „ő nem érez rokonszenvet Tito politikájával, mert az ő testvérei, akik Jugoszláviából írnak, azok is azt írják, hogy ott nagyon rossz a helyzet, és nem kapnak még annyi papírt sem, hogy levelet írjanak, rossz az ellátás, és ő örül annak, hogy Magyarország területén lakik és nem Jugoszláviában, ahol elnyomásban tartják a dolgozókat Titóék” (ÁBTL 6: 224.).

Úgy vélem, mint minden más esetben, a származás és az egyéni élettapasztalat a fenti példákban is meghatározta, ki hogyan vélekedett régi és új hazája felől. Ne feledjük el azt se, hogy az állambiztonsági szerveket elsősorban a negatív, a fennálló rendszert bíráló vélemények érdekelték, így az iratok között felülreprezentálva találunk a mindennapi nehézségekről szóló és a titói Jugoszláviát kedvezőbb színben feltüntető vélekedéseket. A világháború befejezésének zűrzavaros körülményei és a kiépülő rákosista diktatúra keltette nehézségek, a magyar–jugoszláv

kapcsolatok elhidegülését kísérő paranoid légkör közepette úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy a bajai háromszög lakosságának jelentős részében (és nem csak a délszláv kisebbség körében) még az esetleg korábbi negatív vélekedést is felülírhatta egy pozitív Jugoszlávia-kép. Tanulmányom zárásaként fontosnak tartom újból hangsúlyozni, hogy az Államvédelmi Hatóság iratai sajátos forrástípust képviselnek, a vonatkozó kutatásaim pedig folyamatban vannak. Jelen írásomban így nem is tűztem, nem is tűzhettem ki célként egy teljes tabló felvázolását, sokkal inkább a lehetséges fókuszpontokat, kutatási irányokat, lehetőségeket kívántam felvillantani. A téma további vizsgálatát regionális összefüggéseiben, esetleg más határrégiókkal összehasonlítva (is) érdemesnek látom. Más levéltári forráscsoportok (kisebbségi iratok, a vajdasági és a megyei levéltárak fondjai) és a korabeli sajtó (*Bácskiskunmegyei Népjúrság*) és a szubjektív források vizsgálódásomba emelésével egy árnyaltabb és teljesebb kép is kibontakozhat.

IRODALOM

Levéltári források

- ÁBTL 1 (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – Jugoszláv kapcsolatok, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9528.
ÁBTL 2 – Vaskút, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9555.
ÁBTL 3 – Csátalja, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9558.
ÁBTL 4 – Csátalja, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9558/1.
ÁBTL 5 – Dávod, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9560.
ÁBTL 6 – Bácsborsód, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9569.
ÁBTL 7 – Jugoszláv kapcsolatok (Bácsalmási Járás), objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9528/1.
ÁBTL 8 – Dávod, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9560/1.
ÁBTL 9 – Bácsszentgyörgy, objektumdosszié, ÁBTL 3.1.5. O-9557.
- MNL OL 1 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest) – Jugoszláv állapotok a magyar határ mentén. Budapest, 1948. október 10., MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. p. 1–19.
MNL OL 2 – Feljegyzés. Budapest, 1948. október 14., MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. p. 20.
MNL OL 3 – Jugoszláv helyzetkép. Budapest, 1948. október 22., MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. p. 33–55.

1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1950. Demográfiai eredmények. II. rész. II. Táblázatok. Községi eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 87. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_09/?pg=162&layout=s (Letöltés ideje: 2020. 08. 27.)

Szakirodalom

- A. SAJTI Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág, Budapest
- A. SAJTI Enikő 2006. A délvidéki hadifoglyok hazatérése 1947/1948-ban. *Bácsország*, 1., 56–64.
- A. SAJTI Enikő 2008. Bűntudat és győztes főlény: Magyarország és Jugoszlávia 1945–1947. In PAPP Richárd–SZARKA László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 203–210.
- A. SAJTI Enikő 2010. *Bűntudat és győztes főlény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged
- A. SAJTI Enikő 2012. Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Magyar Országos Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Budapest–Győr, 587–605.
- A. SAJTI Enikő 2015. Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle*, 1., 5–25.
- CVETKOVIĆ, Vladimir Lj. 2013. *Pogled iza gvozdena zavesa. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958.* INIS, Beograd
- FÜLÖP Mihály (szerk.) 2018. *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára.* Dialóg Campus, Budapest
- GYARMATI György 2011. *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest
- MARELYN KISS József–RIPP Zoltán–VIDA István 2001. A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk*, 1., 233–284.
- ORGOVÁNYI István 2001. A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából*, 17., 253–285.
- RIPP Zoltán 1994. *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés (1956. november–1959. február).* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest
- RIPP Zoltán 2011. Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede 1948–1958. In A. SAJTI Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok.* JATEPress, Szeged, 121–136.
- ROMSICS Ignác 2006. *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris, Budapest
- TÓTH Ágnes 2016. A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In BÍRÓ László–HORNÁK Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 337–372.
- VALUCH Tibor 2013. *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Napvilág, Budapest
- VIDA István 2002. Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években. In PRITZ Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában.* Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 107–121.

VUKMAN Péter 2016. Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In MOLNÁR Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Történelmi Levéltár Zenta, Zenta, 45–79.

VUKMAN Péter 2017. „A fordulat évei”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949). *Acta Historica Szegediensis*, Tomus 141., 179–194.

VUKMAN Péter 2018. Jugoszlávia és a magyar béke. In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Dialog Campus, Budapest, 197–211.